

ТЕКСТ. ДИСКУРС

**ГОВІРКОВІ СЛОВА В РОМАНІ-БАЛАДІ М. НЕСТЕРЧУКА
„БЛАКИТНА САРНА”. ІІІ**

doi: 10.12958/2227-2631-2020-1-42-71-78

Григорій Аркушин,

*доктор філологічних наук, професор
кафедри історії та культури української мови
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0698-6347>*

У статті проаналізовано вживання говіркових слів у романі-баладі „Блакитна сарна” М. Нестерчука, уродженця Волинської області. Докладний аналіз мікротопонімів та антропонімів переконує, що художнє нетихе село Затишшя – це сучасне Сильно Ківерцівського району Волинської області.

У творі лексика місцевої говірки схарактеризована за таким планом: діалектизми, які перейшли до пасивного запасу мовців; місцеві широковживані слова; говіркова синонімія. При порівнянні з місцевою говіркою виявлено, яким насамперед діалектним рисам письменник надав перевагу. Підкреслено, що автор уміло пояснює значення діалектизмів.

Установлено, що письменник не сліпо копіює говірку, а проводить виважений відбір найбільш поширених місцевих слів.

Автор доводить, що зміни в лексичному складі говірки пов’язані з позалінгвістичними чинниками (змінами в способах господарювання, зникненням названих у романі реалій) і власне-лінгвістичними, зокрема із заміною старих назв, переважно іншомовного походження, новими. Проте чимало лексико-семантичних груп демонструють статичність, зокрема це стосується: назв рис людини й родинних зв’язків, найменувань страв і напоїв, хатніх меблів, кухонного начиння, анатомічних назв, номенів на позначення одягу, споруд і різних пристосувань тощо.

Майстерне вживання й тлумачення говіркових слів не тільки „рятує” їх від забуття, але й збагачує загальнонародну мову, адже стиль художньої літератури має здатність надовго затримувати й навіть активізувати позалітературні мовні елементи. І якщо фонетичні чи граматичні діалектизми вже не можуть уплинути на літературні норми, то лексичні, навпаки, постійно поповнюють лексичний склад літературної мови, збагачуючи її народними перлинами.

Ключові слова: місцеві слова, діалектизми, західнополіський і середньополіський говори, лексичні діалектизми, говіркова синонімія.

In this article, the usage of dialectal words in the ballad novel „Blakytyna Sarna” („The Blue Chamois”) by M. Nesterchuk, a native of Volyn oblast, has been analyzed. The detailed analysis of the microtoponyms and anthroponyms proves that fictional tumultuous Zatyshshia village is modern Sylno village (Kivertsi raion, Volyn oblast).

In the novel, the vocabulary of the local patois is characterized according to the following plan: dialecticisms that have become the passive vocabulary of the speakers; widely used dialectal words; dialectal synonymy. By comparison with the local patois, it has been identified which dialectal features the writer preferred. It has also been emphasized that the writer accurately explains the meaning of dialecticisms.

It has been demonstrated that the writer does not blindly copy the patois, but makes a careful selection of the most common dialectal words.

Key words: dialectal words, dialecticisms, Western and Middle Polissian dialects, lexical dialecticisms, dialectal synonymy.

Вступ. Як відомо, кожна говірка має багато різновидів говіркових слів, але переважають у ній, зазвичай, фонетичні діалектизми. Крім цього, говіркові особливості фонетики впливають також на функціонування словотвірних, морфологічних і лексичних діалектизмів. Це так у природній говірці. Але в художніх творах кількість представлених діалектизмів, зрозуміло, може відрізнятися від їхньої фактичної кількості в говірці, – усе залежить від волі автора. Оскільки тепер у нашому суспільстві більш лояльне ставлення до діалектизмів, то й письменники почали їх використовувати ширше, ніж це було в минулому столітті. Якщо давніше у творах волинських письменників переважали здебільшого лексичні діалектизми – див.: (Аркушин, 2018), то тепер сучасні майстри слова використовують усі різновиди, пор., напр., романи В. Лиса про жителів західнополіського села Загорени – „Століття Якова”, „Соло для Соломії”, „Діва Млинища”. Такі твори з використанням діалектизмів стають популярними серед читачів, насамперед представників середнього і старшого покоління, тому в пресі знаходимо про них схвальні відгуки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На твори волинських письменників першими відгукуються місцеві дослідники, напр., мову романів В. Лиса всебічно схарактеризували А. Яворський, І. Левчук, Г. Аркушин, О. Нестерчук, І. Дружук та ін.

Методи дослідження. Докладний аналіз мікротопонімів та антропонімів нетихого села Затишшя, зображеного М. Несторчуком, переконує, що автор зобразив конкретний населений пункт Волинської області. Отже, мету статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати вживання говіркових слів у романі-баладі „Блакитна сарна” М. Нестерчука, уродженця Волинської області, який репрезентував говірку кінця 30-х – початку 40-х років XX століття сучасного села Сильно Ківерцівського району Волинської області, виявити напрями

динаміки лексичного складу в цій мовній спільноті. У статті використано описовий та зіставний методи дослідження.

Виклад основного змісту. Нещодавно видрукований роман-балада „Блакитна сарна” (Нестерчук, 2019) уродженця Волинської області Мирона Матвійовича Нестерчука був писаний з перервами понад тридцять років. У творі зображено події 1939 – 1944 років у поліському нетихому селі Затишші та в навколишніх населених пунктах. Отож, з того часу минуло понад сімдесят років, коли в наших краях влада швидко мінялася: польську адміністрацію змінювала радянська, а потім німецька, після якої знову радянська... За ці сім десятирок років відбулися значні зміни і в лексичному складі говірки: насаджувалися слова, що характеризували риторичку кожної нової влади, деякі неологізми, так і не ставши загальноновживаними, опинилися серед пасивної лексики, а частина була заміненна іншими – відповідно до вимог кожної влади. Але говірка залишалася й надалі українською, основна група загальноновживаних діалектизмів, їхнє ядро, і донині побутує в мовленні місцевого населення. Зауважимо, що під неспокійним художнім Затишшям автор відтворив своє рідне Сильно Ківерцівського району Волинської області, про що свідчать описані мікротопоніми та антропоніми (пор., напр., ці власні назви з тими, що зафіксовані у виданні „Силенька гуторка: топоніміка, люди, мова” (Аркушин, 1994, с. 14 – 59), за цим же виданням (Аркушин, 1994, с. 60 – 160) та за „Словником західнополіських говірок” (Аркушин, 2016) можна встановити зміни, що відбулися і в силеньській лексиці.

Таке порівняння діалектизмів, ужитих у романі, із сучасним мовленням силенців свідчить, що за сім десятирок у пасивний фонд перейшло багато лексем, причиною чого стали такі чинники:

- повна відсутність названих у романі реалій: *балагула* ‘віз із накриттям від сонця і дощу’, *гонучник* ‘збирач ганчір’я’, *лахмітник* ‘т.с.’, *піл* (на полу спати) ‘настил з дощок біля печі для спання’, *кавалерка* ‘молодіжна забава’, *кимбалка* ‘дерев’яний обруч, обтягнутий полотном, за допомогою якого молодіці укладали волосся’, *кулик* ‘снопок прямої соломи, підготовлений для покриття даху’, *ласиці* ‘візерунки від морозу на шибках (таких холодних зим уже не буває)’, *ожог* ‘палиця для перегортання жару в печі’, *старці* ‘жебраки, які ходили від хати до хати під час Великого посту’, *шарварок* ‘колективна робота селян, напр., для ремонту доріг’; пор. ще: *ревкомівці* *драни*, „дивовижний чортячий танець – *кур’ян*”, „Якось у селі з’явилися цигани. Не *плащові*, що напускають людям туману й видурюють гроші, а *шатрові* – ковалі й музики” (такого розрізнення вже не засвідчено);

- заміна старих назв, переважно іншомовного походження, новими: *гайовий* > лісник, *гаївка* ‘будиночок гайових у лісі’, *гміна* ‘адміністративно-територіальна одиниця „за Польщі”, *уповномочений* > уповноважений, *дикта* > фанера, *кватирка* > пляшка (місткістю 250 г; рос. чекушка), *крючечок* ‘пляшка місткістю 125 г’, *люфа* (пістолета) >

дуло, ствол, *майтки* > труси, *станік* > ліфчик, *мутерка* > гайка, *спренджина* < пружина, *марець* > березень, *тартак* > пилорама та ін., а у зв'язку з переходом на метричні міри зайвими виявилися лексеми *верства* – 1,06 км, *сажень* – 2,134 м, *цаль* – 2,54 см (*цвяхи п'ятицальові*), міра площі *десятина* – 1,09 га, міра ваги *пуд* – 16,4 кг;

- зміни в господарюванні: „до кіс [ладнали] *грабки й каблуки*”, „*паровик обкопали навкруги землю, топку обклали піском*”, *трилювали* ‘витягали з лісу зрізані дерева парою коней’.

Інші діалектизми збереглися в говірці і їх постійно використовують у своєму мовленні сучасні жителі села. Виділяємо такі лексико-тематичні групи:

- людина та її риси та родинні зв'язки: *стринешний* ‘двоюрідний’ < *стрий* ‘дядько’ (ця твірна основа в говірці відсутня), *хресна* ‘жінка, яка брала участь у хрещенні новонародженого’, *швагро*, *дівер*, *братиха*, *бульбаи* ‘воїн повстанчої армії Тараса Бульби’, *колюх* ‘різник свиней’, *знимкарі* ‘фотографи’, *гицель*, *бзік* (з *бзіком* чоловік) ‘роздратування, нервування’, *вибрики* ‘вчинки, які важко піддаються поясненню’ та ін.;

- назви страв та напоїв: *палюнка* (хліба), *холодна юшка з грибами* ‘обов'язкова страва на Різдвяну вечерю’, *різник* ‘шматок сала’, *олива* ‘олія’; пор. різновиди самогону: *сивуха*, *житнівка*, *бурячанка*, *малясівка*;

- назви хатніх меблів, кухонного начиння та ін.: *баняк* ‘чугунний горщик’, *бутлик* ‘велика пляшка (2 – 5 л)’, *кілішок* ‘чарочка’, *пательня* ‘сковорода’, *пуделечко* ‘маленька коробочка, напр. для голок’, *макатка* ‘прямокутна вишивка, яку чіпляли на стіну навскіс без рамки’;

- анатомічні назви, медицина та ін.: *чоловічок* (*очі без чоловічків*) ‘зіниця’, *бебехи* ‘внутрішні органи’, *легкі* ‘легені’, *ядуха* ‘астма’, *бігунка* ‘розлад шлунка’;

- назви одягу: *вельон* ‘фата весільної молодої’, *маринарка* ‘чоловічий піджак’;

- знаряддя праці та ін.: *заступ* ‘лопата для копання грядки’, *кульбака* ‘ціпок’, *рабрина* ‘драбина’, *рубель* ‘жердина, за допомогою якої ув'язують сіно на возі’, *стрельба* ‘рушниця’, *хура* ‘віз’, *соховили* ‘вила для сіна і гною’, *люстро* ‘дзеркало’; пор. знаряддя косаря: *мантачка*, *бабка*, *коса шестиручка і дев'ятиручка*;

- споруди та різні пристосування: *брок* ‘оборіг для складання сіна’, *вишки* ‘горище у хліві’, *гора* ‘горище у хаті’, *нужник* ‘сільський туалет’, *ровер*, „*гадюшник*” ‘горілчаний магазин’, *підкліт* ‘утеплена комора, побудована окремо від хати’, *капіж* ‘нижній кінець стріхи, з якого скапує дощова вода’; пор. „*Цвяхи були дерев'яні тільки. По-книжному сказати б нагелі, а по-простому – чопи*”;

- назви звірів та птахів: *дзік* ‘дикий кабан’, *бусел* ‘лелека’; пор.: „*собаки тічкою ходили за сукою*”;

- назви рослин: *корчі* ‘кущі’, *рум'янок* ‘ромашка лікарська’, *козодра* ‘анемона’, *христосник* ‘звіробій’, *болиголов*, *сухарики* ‘безсмертники’;

- апелятивні географічні терміни: *поплав* ‘низьке заболочене місце’, *залавки* ‘віддалені городи’;

- різні обрядодії та повір’я: *заклащина* ‘початок будівництва хати’, *жалобна вечеря* || *жалобний хліб* ‘поминальна їжа після поховання померлого’, *могилки* ‘кладовище’, *вроки* ‘наслання поглядом хвороби на кого-небудь’, *гимпет* ‘могутня, але незрима сила; раптовий порив’;

- назви свят: *Святий вечір*, *Водосвяття* ‘Водохреще’, *Вербниця*, *Страсть*, *Трійця*, *Пречиста*, *Різдво Пресвятої Богородиці*.

Ось як письменник перерахував найменування приготовлених святкових страв, подавши кожну з абзацу: „Дванадцять страв має бути на кожному столі, бо ж Святий Вечір. Дванадцять страв наварено, напечено, нарихтовано в Швайковських. „Що Бог послав”:

Пироги з маком.

Пироги з яблуками.

Пироги з квасолею.

Холодна юшка з грибами.

Вар з садовини всякої.

Пампушки з часником.

Гриби з оселедцем.

Капуста з оливою прованською.

Горох на пательні печений.

Горіхи волоські полущені.

Риба з ставів Радзивілових.

Кутя з медом і маком”. Серед цього розмаїття трапляються діалектизми, не вживані в сучасній силеньській говірці і, мабуть, ніколи їх не було в лексичному складі, пор: *бамбетель* ‘лава зі спинкою’, сполучник підрядності *жеб* (*жеб книжки читати*), *жеби* (*прийшов <...>, жеби їм державу дати*).

Наведені вище приклади – це переважно іменники, хоч у романі говіркові слова представлені різними частинами мови, напр.:

прикметники: *вредний* ‘той, що робить шкоду’, *замурзаний* ‘брудний’, *файний*, *снядий* (*щур снядий, або смаглявий*), *лишиній* ‘зайвий’ та ін.;

дієслова: *вчверити* ‘зробити щось несподіване і дивне’, *лигнути* ‘випити’, *нарихтувати* ‘наготувати, підготувати’, *тиндати* ‘ходити без мети’, *виганджувати* ‘висварювати’, *хаяти* ‘лаяти’; пор. *добритися* ‘коли все у житті добре’ та ін.;

прислівникова лексика: *хай-но* ‘потім, згодом’, *нарошне, притьмом* ‘постійно’, *вельми, крепко* ‘дуже, надзвичайно’ (*винні ми крепко, шумите вельми крепко, холодно вельми крепко*), *кепсько, справно* (*пошта ... мусить справно працювати*) ‘чітко, дотримуючись графіку’, *геть чисто* (*ти геть чисто здурів*), *мусово* та ін.;

службові частини мови: *к лихий матері, кружка клуба, но ‘але’, кеб ‘якби’, оно* || *ано* ‘лише, тільки’, *най ‘хай’* та ін.

Для діалектної лексики характерно, що в живому мовленні вона часто вжита в переносному значенні, що й простежуємо у творі: „*Василь, напмпував*”, як він казав, *Гриня й тепленького відводив з коперативи додому*”, *закропити душу* грамулькою-другою ‘випити хоч трішки горілки’, *кватирка „сльози”* ‘невелика пляшечка горілки’, *нажлуктився* ‘випив забагато спиртного’, „я при них *начальником при конях*”, „*корівчина <...> привела телятко*” ‘отелилася’, *на віру відпускати* ‘продавати у борг’, *кинулися в лісі гриби* ‘з’явилися’, *голий бориц з грибами* ‘без м’яса та картоплі’, *надоїсти* ‘обриднути’ та ін.

І якщо значна частина полонізмів відійшла в пасивний фонд лексики (*повшехна школа, кавалерка, майонток, майтки ‘труси’, їміна, спренджини, як Бога кохам!, пся маць!, пся крев, до дзябла та ін.*), то росіїзми, навпаки, ще активно вживані (*вопие, понаравився, щитай (пропав, щитай, день), пошти ‘майже’, врем’я, при любій владі, государственний, участковый, прикази, вредительство, не сображає, бумашка, букашка* (пор.: *Без бумажки ты букашка, а с бумажкой человек*), *канєшино та ін.*), бо їхнє запозичення припадало на різний часовий період і нині підтримується телебаченням (навіть українським!), радіо, школою, „слугами народу” і т.д.

Щодо говіркових синонімів, то, на нашу думку, варто відрізнити синоніми однієї говірки від тих слів, що стають синонімічними лише в межах одного або кількох діалектів. Серед власне силенських синонімів переважають абсолютні: *підбухторити – настрополити* ‘намовляти кого-небудь проти когось чи чогось’; „*Бамбула*”, – *сміються з нього одні*. „*М’яло*”, – *повторюють інші*”; „...сороміцьке бажання задерти спідницю, вхопити рукою за оте, що чоловіки в Затишші та сусідніх селах називають – залежно від обставин – *долинкою, лисичкою, кицькою чи волосянкою*”.

Приклади контекстуальних синонімів: „народ у Затишші *тихий, смирний*”; „дванадцять страв *наварено, напечено, нарихтовано*”; значення ‘випити горілки’ передано лексемами: *закропити душу, напмпувати, побалювати, нажлуктитися*; для позначення загибелі, смерті використано лексеми *капець, звідєц* (евфемізм).

У романі вжиті слова, що стають синонімічними тільки в межах кількох говірок чи діалектів: „...*курочок, яких тут більше називають ціпуруньками*”; „Така в них *споковічна робота – в буслів, бузьків, бусенів, гайстрів, черногузів, лелек – жити біля людей і творити маленькі дива, без яких найбільші багатства світу нічого не варті*”; „...там *христоснику багато росте. Його ще звуть звиробій-травою, або святоянським зіллям, або кривавником*”.

І знову ж таке оригінальне перерахування різноговіркових синонімів як одна з ознак письменницького стилю: „*Легенький вітер колихав маленькі голівки безсмертників. Срібні листочки їх не в’януть ніколи. Скільки їх там!*”

Жовтий цмин...
 Горлянка...
 Котячі лапки...
 Жовті кошики...
 Золотосонячник...
 Сухоцвіт...
 Сухарики...
 Польові овечки...
 Нечуй-вітер...
 Мороз-трава.

Що не село, то й назва нова, а то все – безсмертники”.

Не можна уявити говірку, у складі якої не було б непристойних (з погляду літературної мови) слів та вульгаризмів. Використовуючи їх, автор досить часто вживав крапкування: *пішов голку купувати, курці с... зашивати; да пішли ви к ...; блищать, як ... люстро. Хотів сказати – як собачі ...; і порівняйте без крапкування – чоботи хромові блищать, як собачі яйця*. В інших випадках автор вдається до евфемізмів: *я їх десь маю; мені ваша гуторка десь; поцілувати її в те місце, звідки ноги ростуть; „наклав у напівопущені штани”; мати-перемати; звідсець нам скоро, вибачай за грубе слово; мені тую розперли, що не мона сісти; хай трохи посидить вдома, поки женячка в його виросте; третя нога всихається; нічого з Мариною не мав до весілля; вона з Швайкою зляганіє мала; нивку їй щоночі ореш*.

Г. Козачук справедливо зауважує: „Введення діалектних форм у художнє мовлення – один із показників культури авторського письма. Вдале поєднання книжно-літературного і розмовно-територіального мовлення свідчить про високу культуру художнього стилю, про вміння автора користуватися всіма багатствами нашої мови” (Козачук, 1971, с. 56). І ще одне: використовуючи лексичні діалектизми, письменник повинен уміло витлумачити їхні значення, щоб читачі правильно сприйняли описані події та зрозуміли сюжет, не бігаючи в пошуках потрібних говіркових словників. Письменник М. Нестерчук це робить за допомогою:

- пояснень унизу сторінки (на чотирьохстах сторінках таке трапляється лише двічі): „Іж, бідо мала, бо як візьму *ожого**, да як дам тобі по срачині!..” (У примітці: **Палиця, звичайно, з обвугленим кінцем, якою перегортали жар у печі*); „Коли хлопчик не слухався бабу, вона казала: „Зараз *брикну** і не встану”. (У примітці: **Впаду і зомлію*);

- короткого пояснення в самому тексті: „Загубив *бабку*, коваделко таке, на чім має косу клепати?”; „Цвяхи були дерев’яні тільки. По-книжному сказати б *нагелі*, а по-простому – *чопи*”; „*пушечка* така була, пуделечко”; „*движка*, мотора значить”; „то пахне *багно* – багульник болотний”; „*фігура* – хрест, увінчаний злинялими рушниками” || „на роздоріжжі *хвігура*, хрест значить”; „сільський

різник, по-тутешньому колюх"; „старий на порозі з „*дідом*” – снопом *вівсяним*” ‘різдвяний дідух’;

• добору синонімічних слів або літературних відповідників: *деркачем-віником; щур снядий, або смаглявий*.

Висновки. Безперечно, майстерне вживання і тлумачення говіркових слів не тільки „рятує” їх від забуття, але й збагачує загальнонародну мову, адже, на думку Г. Козачук, „стиль художньої літератури має здатність надовго затримувати і навіть активізувати в собі позалітературні мовні елементи, використовувати зі стилістичною метою ті мовні явища, що згодом можуть стати літературною нормою” (Козачук, 1971, с. 52). І якщо фонетичні чи граматичні діалектизми вже не можуть уплинути на літературні норми, то лексичні, навпаки, постійно поповнюють лексичний склад літературної мови, збагачуючи її народними перлинами.

Література

- Аркушин, Г. (1994). *Силенська гуторка: топоніміка, люди, мова*. Мельбурн: Спадщина, 190 с.
- Аркушин, Г. (2016). *Словник західнополіських говірок*. Луцьк, XXIV + 648 с.
- Аркушин, Г. (2018). *Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі*. Луцьк, 268 с.
- Козачук, Г. (1971). Діалектизми в сучасній прозі. *Рідне слово*. Вип. 5 С. 52 – 56.
- Нестерчук, М. (2019). *Блакитна сарна*. Л. : Каменярь, 400 с.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2020 р.

Прийнято до друку 30.06.2020 р.

Рецензент – д-р філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.